

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΟΣ*

‘Ο σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς.

Πᾶν πρόσωπον ἔχει μὲ πᾶν ἄλλο πρόσωπον κοινὰ πάντα τὰ σωματικὰ ὄργανα καὶ πάσας τὰς σωματικὰς, τὰς ψυχικὰς καὶ πνευματικὰς λειτουργίας — ἐξαιρουμένων τῶν μεταξὺ τῶν δύο φύλων διαφορῶν —, ἐκτὸς ἐὰν κατεστράφη τις τούτων ὑπὸ νόσου. Ἀλλ’ ὁ τρόπος τῆς συνθέσεως αὐτῶν εἶναι διάφορος παρ’ ἐκάστῳ· διάφορον δ’ ὡσαύτως εἶναι καὶ τὸ ποσὸν τῆς δυνάμεως ἐκάστου ὀργάνου καὶ λειτουργίας, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸ ποιόν. Ἐντεῦθεν προέρχονται διαφοραί, ὧν ἕνεκα διακρίνεται πᾶν πρόσωπον ἀπὸ πᾶν ἄλλο καὶ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς.

Καὶ εἶναι μὲν σήμερον δυνατόν κατ’ αὐστηρὰς ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἀνθρώπους εἰς ὀλίγους γενικωτέρους σωματικοὺς καὶ ψυχικοὺς τύπους¹, εἰς ἕκαστον ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι δυνατόν νὰ ὑπαχθῇ μέγας ἀριθμὸς προσώπων· ἀλλ’ ὅμως καὶ τὰ ἀποτελοῦντα ἕκαστον τύπον πρόσωπα διαφέρουν πάντοτε ἀλλήλων οὕτως, ὥστε μηδέποτε νὰ προκύπτῃ ταύτισις καὶ δύο μόνον ἐξ αὐτῶν, ἔστω καὶ ἂν ταῦτα εἶναι μονωογενεῖς δίδυμοι, δηλαδὴ ἀδελφοὶ προερχόμενοι ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὠαρίου. Οὐδεὶς ἀνήκει ὅλως ἀποκλειστικῶς εἰς ἓνα τύπον. Πᾶς τις εἶναι μεικτὸς ἔχων ἐν μᾶλλον ἢ ἥττον ἀσθενεστέρα μοῖρα καὶ ἰδιότητας ἄλλων τύπων. Παντὸς δὲ προσώπου ἡ ἰδιάζουσα σύστασις ἀποτελεῖται ἐξ ἐπικρατούσης ἐν αὐτῷ τινὸς γενικωτέρας τάσεως, ἐξ ἐπικρατούσης τινὸς θεμελιώδους λειτουργίας, ἐκ δευτερευούσης βοηθητικῆς, καὶ ἐκ τῶν ἄλλων, αἵτινες ὑπάρχουν πάντως, ἀλλ’ ἀσθενέ-

* Ἡ προκειμένη πραγματεία εἶναι μέρος ἀνεκδότου Γενικῆς Παιδαγωγικῆς.

1. Περὶ τύπων παραπέμπομεν εἰς τὰ ἀκόλουθα βιβλία ἡμῶν: α) «Χαρακτῆρες ἢ ψυχολογικοὶ τύποι», 1935, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκτίθεται ἡ διδασκαλία τοῦ Ernst Kretschmer περὶ σωματικῶν καὶ ψυχικῶν τύπων καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ C. Jung περὶ ψυχικῶν τύπων. β) «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Χαρακτηρολογίαν τοῦ Ernst Kretschmer κ.τ.λ.» ὑπὸ Σ. Καλλιὰφα καὶ Φ. Ψαλίδα, 1950. γ) Ψυχολογία τοῦ Βάθους, 1950.

στεραι. Ἐντεῦθεν γεννᾶται ἄπειρος ποικιλία, καθ' ἣν εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπέσουν ὅλως καὶ μονωογενεῖς, ὥς εἵπομεν, δίδυμοι.

Ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ πάσας τὰς γενικὰς τάσεις καὶ πάσας τὰς λειτουργίας ἰσορρόπως καὶ τελείως ἀνεπτυγμένας, ἔπεται, ὅτι οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι τέλειος. Ἄν πάντες οἱ ἄνθρωποι ἦσαν τέλειοι, θὰ ἦσαν πάντες ὁμοιότατοι πρὸς ἀλλήλους, ἐπομένως πᾶς τις θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀντικαθίσταται ὑπ' ἄλλου. Ἀκριβῶς δὲ ἐκ τῆς ἀτελείας αὐτῶν ἀκολουθεῖ, ὅτι πᾶν πρόσωπον εἶναι ἀναντικατάστατον· διότι τὸ ἐπὶ μέρους εἶναι μὲν τῇ ἀληθείᾳ ἀτελές, ἀλλ' ἕκαστον κατὰ τὸν ἰδιαίτερον αὐτοῦ τρόπον. Ἐκαστος ἄνθρωπος δὲν εἶναι παμμερής, ἀλλὰ μονομερής καὶ μονοειδής. Εἶναι δὲ δυνατὸν οἰκεία βουλήσει νὰ εὐρύνεται ἀδιαλείπτως, ὥστε νὰ ἐμφανίζῃ διαγωγὴν σὺν τῷ χρόνῳ πλουσιωτέραν, κατὰ δὲ τὸν τρόπον τῆς συνδέσεως τῶν ἰδιοτήτων οὕτω προσωπικήν, ὥστε σαφῶς αὕτη νὰ διακρίνεται τῆς διαγωγῆς παντὸς ἄλλου προσώπου. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ διαπλάσῃ αὐτὸς τὰς κληρονομικὰς καταβολὰς καὶ νὰ εὐρύνῃ τὸ περιβάλλον ἀπεριορίστως. Ἐντὸς τοῦ τύπου, εἰς ὃν ἀνήκει τις, κρινόμενος κατὰ τὰ οὐσιώδη καὶ πλείονα γνωρίσματα, δύναται νὰ κινῆται ἐλευθέρως καὶ νὰ διασώζῃ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ φύσιν.

Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄξιος νὰ φέρῃ τὸ ὄνομα οὐχὶ ἀπλῶς τοῦ προσώπου, ἀλλὰ τῆς προσωπικότητος, δὲν χάνεται εἰς τὸ περιβάλλον, ἀλλὰ μᾶλλον διαπλάσσει αὐτὸ αὐτὸς οὕτως. Περιβάλλον καὶ κληρονομικαὶ καταβολαὶ εἶναι διὰ τὴν προσωπικότητα δεδομένα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τεθῇ ὡς προβλήματα, περὶ τὰ ὁποῖα ὀφείλει νὰ ἀσχολῇται, νὰ δρᾷ καὶ νὰ μανθάνῃ. Ὅστις θάπτει τὸ τάλαντον αὐτοῦ, αὐτὸς ὁ ἴδιος κάμνει τὸν ἑαυτὸν τοῦ ἀνάξιον τοῦ ὀνόματος τῆς προσωπικότητος.

Ἐκ τῶν λεχθέντων συνάγεται, ὅτι χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς προσωπικότητος εἶναι ἡ ἐνεργητικότητα. Ἀλλ' αὕτη οὐδὲν κοινὸν ἔχει μὲ ἀκατάστατον πολυασχολίαν, ἣτις ἐξασθενίζει τὸν ἄνθρωπον. Ἡ προσήκουσα εἰς τὴν προσωπικότητα ἐνεργητικότης εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν τις προσπαθεῖ νὰ ἀναπτύσῃ πάσας αὐτοῦ τὰς λειτουργίας, καὶ τὰς φύσει ἰσχυροτέρας καὶ τὰς ἀσθενεστέρας, εἰς τὸν μέγιστον δυνατὸν βαθμὸν καὶ δὴ οὕτως, ὥστε σὺν τῷ χρόνῳ νὰ γίνεται ἐκδηλότερον, ὅτι προάγεται ἀδιαλείπτως εἰς πλουσιωτέραν ὁλότητα, ἐν ἣ παρὰ τὰς ἀναγκαίας πρὸς πρόοδον ἀντιθέσεις καὶ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς ὅμως κρατεῖ ἁρμονία.

Ἐνεργητικότης οὔτε πολυασχολίαν σημαίνει, οὔτε τὴν προσπάθειαν νὰ ἐπιβάλλεται τις καθ' οἷονδήποτε τρόπον, οὔτε ἀντίθεσιν πρὸς τὴν παθητικότητα. Καὶ ὁ καλούμενος παθητικὸς ἄνθρωπος εἶναι κατὰ τὸν ἰδιάζοντα εἰς αὐτὸν τρόπον ἐνεργητικός. Ὁ Laotse, Κινέζος σοφός, ἐδίδασκε τὰ ἀκόλουθα: « Δύναται τις νὰ νικᾷ, χωρὶς ν' ἀγωνίζεται, νὰ ἀποκτᾷ τὴν ὑπακοὴν τῶν ἄλλων, χωρὶς νὰ διατάσῃ, νὰ ἐλκύῃ τοὺς ἄλλους πρὸς τὸν ἑαυτὸν

του, χωρὶς νὰ καλῇ αὐτούς, νὰ ἐπιδρῷ ἐπὶ ἄλλων, χωρὶς νὰ πράττῃ τι». Πῶς δὲ ἐπιτυγχάνονται ταῦτα; Ἀναμφιβόλως διὰ τῆς ἀναπτύξεως εἰς ὑψίστην, ὅσον τὸ δυνατόν ἀνθρωπίνως τελειοτάτην προσωπικότητα. Τοιαύτη δὲ ἀνάπτυξις εὐνόητον εἶναι, ὅτι προϋποθέτει μεγίστην, πρὸ πάντων ἐσωτερικὴν, ἐνεργητικότητα.

Βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ, ὅτι καὶ ὁ ὀκνηρός, ὁ φιλάργυρος, ὁ ἀπολαυστικὸς εἶναι ἐνεργητικοὶ ἐν τούτῳ, ὅτι δὲν ἐγκαταλείπουν τὴν νωθρότητα, τὴν φιλαργυρίαν, τὴν ἀπολαυστικότητα, ιδιότητας, αἵτινες βεβαίως δὲν ἀρμόζουν εἰς τὴν προσωπικότητα.

Ἐνεργητικότης προσήκουσα εἰς τὴν προσωπικότητα εἶναι ἡ ἐκδηλουμένη περὶ τι ἐπάγγελμα. Ἀσκεῖ δὲ τοῦτο ἡ προσωπικότης ἐμπνεομένη ὑπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι δι' αὐτοῦ ἐπιδιώκεται μὲν ἡ ἐν τῇ ζωῇ διατήρησις αὐτῆς, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἡ προαγωγή τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, ἐν ᾗ ζῇ, καὶ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος.

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ὁδοῦ ταύτης, τῆς διὰ τοῦ ἐπαγγέλματος δηλαδή, ἐν ᾗ ἀνθρωπὸς τις εἶναι δυνατόν νὰ προάγῃ τὴν μοναδικότητα αὐτοῦ εἰς προσωπικότητα δρῶν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ, ὑπάρχει καὶ ἑτέρα ὁδός, ἐν ᾗ εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτῇ τις τὴν ἀξίαν τῆς προσωπικότητος. Αὕτη εἶναι ἡ ὁδὸς τῆς ἀγάπης, ἣτις πολλάκις εἶναι δυνατόν νὰ ἀπονέμεται καὶ πρὸς δυστυχῇ ἀνθρώπινα πλάσματα, τὰ ὅποια δὲν φαίνονται ἄξια νὰ ζοῦν, οἷον πρὸς γέροντας πάσχοντας, πρὸς ἀνάπηρα παιδιά κ.λ. Ἐνταῦθα ἐμφανίζεται πρὸ πάντων ἡ πνεύματος πεπληρωμένη προσωπικότης *γυναικῶν*, αἵτινες ἀφοσιώνονται μέχρι πλήρους αὐτοθυσίας πρὸς πάσχοντας.

Καὶ εἰς τὴν ἀσκήσιν ἐπαγγέλματος καὶ εἰς τὴν ἐκδήλωσιν ἀγάπης καὶ εἰς πάσας τὰς ἄλλας κοινωνικὰς σχέσεις ἡ προσωπικότης δρῷ *τείνουσα πάντοτε εὐήκοον τὸ οὖς πρὸς τὴν συνείδησιν αὐτῆς καὶ ἔχουσα ἄγρυπνον τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης* περὶ τῆς ὀρθῆς λύσεως τῶν προβλημάτων τῆς ζωῆς. Διατηρεῖται δὲ τὸ συναίσθημα τοῦτο τῆς εὐθύνης τόσῳ ζωηρότερον, τόσῳ ἀνώτερον, ὅσῳ ἐναργέστερον καὶ ἀποφασιστικώτερον ἀνθρωπὸς τις ἀναγνωρίζει, ὅτι *ἡ ζωὴ ὡς πρόβλημα τίθεται εἰς αὐτὸν ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον εἶναι τῷ ὄντι κυρίως ὑπεύθυνος*. Μὲ ἄλλας λέξεις πρὸ παντὸς ἄλλου ὁ θρησκευτὴν ἀνθρώπος λαμβάνει ἐν ἑαυτῷ ἄμεσον πεῖραν τῆς ζωῆς αὐτοῦ ὡς *θείας ἐντολῆς*, περὶ τῆς πληρώσεως τῆς ὁποίας ὑπέχει εὐθύνην πρὸς τὸν Θεόν¹.

Εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ τὸ πράττειν κατ' ἀξιώματα ὅσον τὸ δυνατόν ἀκριβέστατα ἐρευνηθέντα.

1. Πρβλ. Σ. Μ. Καλλιὰ φ α, Ἀνθρωπολογικαὶ μελέται, 1957, σ. 26, 27 κ.έ.

Μὲ τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος ἀσυμβίβαστος εἶναι ἡ ὑποδο-
λῶσις εἰς τὰς ὁρμάς. Προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἀγωνίζεται κατὰ
τῶν ὑπερβολικῶν ἀπαιτήσεων τῶν ὁρμῶν. Οὐχὶ ἡ ἐκρίζωσις, ἀλλ' ἡ ἐκπνευ-
μάτωσις αὐτῶν εἶναι ἔργον τοῦ πνευματικοῦ προσώπου. Ἡ πλήρωσις τῶν
ἐξ αὐτῶν προερχομένων ἐπιθυμιῶν πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται συμφώνως πρὸς
πνευματικὰς ἀρχάς¹.

Ἐκ δὲ τῶν σημαντικωτέρων ὁρμῶν περὶ μὲν τῆς γενετησίου εἰδικῶς
πραγματευόμεθα ἐν τῇ πραγματείᾳ ἡμῶν « Τὸ παιδαγωγικὸν πρόβλημα τῆς
γενετησίου ὁρμῆς », 1951, περὶ δὲ τῆς ἐν εἵδει ὁρμῆς ἐμφανιζομένης τάσεως
πρὸς κτῆσιν κύρους, ἀναγνωρίσεως τῆς ἀξίας ἡμῶν ὑπὸ τῶν ἄλλων ἀνθρώ-
πων, λίαν σκόπιμον κρίνομεν νὰ εἰπωμέν τινα ἐνταῦθα.

Πάντες οἱ ἄνθρωποι συναισθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ ἀναγνωρίζονται
ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐπιτεύγματα ἡμῶν. Οὐδέποτε, ὡς φαίνεται, εἶναι δυνατόν
ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ὀριστικῶς ἱκανοποιημένος μὲ τὸν ἑαυτὸν του· κρίνων
ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸν του δὲν δύναται νὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὸν ἑαυτὸν του.
Ἐπιθυμεῖ κρίσιν τῶν ἄλλων περὶ τῶν πράξεών του. Πρὸ πάντων δὲ ἐπι-
διώκει τὴν κρίσιν ἀνθρώπων, οἵτινες κατέχουν ἀξιώματα καὶ κύρος κοινω-
νικόν, εἰ καὶ δὲν ἀδιαφορεῖ περὶ τῆς κρίσεως καὶ τῶν ἄλλων. Ἀλλ' ὅμως ἐν
τέλει ἡ κρίσις ἐκείνη, ἥτις θὰ ᾔτο ἡ σημαντικωτάτη, εἶναι ἡ ἐν τῇ συνει-
δήσει ἐξαγγελλομένη κρίσις ὄντος πέραν τῆς αἰσθητῆς ἐμπειρίας ὑπάρχοντος,
τοῦ Θεοῦ. Ἡ φυσικὴ αὕτη τάσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς κτῆσιν κύρους καὶ
ἐπιβολῆς εἶναι πολὺτιμον μέσον τῆς ἀγωγῆς, ἂν γίνεται, πρὸ πάντων κατὰ
τὰς πρώτας περιόδους τῆς ζωῆς, συνετὴ αὐτῆς χρῆσις, ἂν ἀποφεύγωνται
ὑπερβολαί. Καὶ εἶναι ἡ τάσις αὕτη ἰσχυροτέρα εἰς τὰς νεαρωτέρας ἡλικίας.
Ἄν δὲ ἡ ἀνάπτυξις βαίνει ὁμαλῶς, σὺν τῷ χρόνῳ ἡ τάσις αὕτη ἐξασθενεῖ καὶ
ἐν τέλει εἰς ἡρώας τινὰς τοῦ πνεύματος σβέννυται πιθανῶς ἐντελῶς· ἴστανται
δὲ οὗτοι στηριζόμενοι εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ, ἀδιαφοροῦν-
τες περὶ τῆς κρίσεως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἀλλ' ὅμως παρατηρεῖται, ὅτι εἰς
κρίσιμους μάλιστα ἱστορικὰς περιόδους, ὡς εἶναι ἡ σημερινή, εἰς πλείστους
ἀνθρώπους ὅχι μόνον δὲν ἐξασθενεῖ, προΐούσης τῆς ἡλικίας, ἡ τάσις αὕτη,
ἀλλὰ τοῦναντίον ἐνδυναμώνεται, ὥστε πολλάκις καὶ γέροντες, καὶ εἰς τὸ βα-
θύτατον γῆρας εἰσελθόντες, νὰ φλέγωνται ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς κτήσεως
ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρων τιμῶν καὶ ἀξιωμάτων δι' οἵουδῆποτε μέσου,
καὶ τοῦ εὐτελεστάτου, ἵνα αὐξήσωσι τὸ ἐν τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ πολιτείᾳ κύρος
αὐτῶν. Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι οὐδεμίαν δίδουν προσοχὴν εἰς τὴν συνείδησίν
των καὶ εἶναι διὰ τοῦτο ἡ δρᾶσις αὐτῶν κοινωνικῶς ὀλεθρία, παρὰ τινὰς
ὠφελείας, τὰς ὁποίας τῷ ὄντι παρέχουν.

1. Πρβλ. Σ. Μ. Καλλιάφα, Ὁρμαὶ καὶ πνεῦμα, ἐν τῷ βιβλίῳ Ἀθροπο-
λογικαὶ μελέται, σ. 43 καὶ ἐφ' ἐξῆς.

Ὁ Πλάτων, ὡς εἶναι γνωστόν, ἐν τῇ *Πολιτείᾳ* (Βιβλίον ε' καὶ ζ') ἀποκλείει τοὺς φιλοδόξους ἀπὸ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἄρχοντος. Διότι κατ' αὐτὸν οἱ φιλόδοξοι γοητευμένοι μὲ τὰ πράγματα τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν ἔχουν τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνουν τὴν οὐσίαν αὐτῶν, δὲν ἔχουν τὴν δύναμιν ἀνυψούμενοι νὰ βλέπουν τὰ πρότυπα αὐτῶν, ὥστε ἔχοντες αὐτὰ ὁδηγὸν νὰ σχηματίζουν ὀρθὰς ἀντιλήψεις περὶ δικαίου καὶ περὶ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ. Ὁ φιλόσοφος ἔχων τὴν ἱκανότητα νὰ προσβλέπῃ πρὸς τὰς ἰδέας εἶναι δίκαιον νὰ ἄρχῃ.

Ὁ φιλόδοξος κατέχεται ὑπὸ δυσπιστίας πρὸς τοὺς ἄλλους, δὲν ἀγαπᾷ, τοῦναντίον εἶναι σκληρόκαρδος καὶ φθονερός. Εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη τις γνήσιον καὶ κεντρικὸν διαφέρον τὸ πρὸς τὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ συγχρόνως νὰ κατέχεται ὑπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλοδοξίας καὶ τοῦ φθόνου, ὥστε νὰ μὴ διστάζῃ πρὸ οὐδενὸς μέσου, ἂν εἶναι εἰς αὐτὸν δυνατόν, νὰ ἐξαφανίσῃ ὁμότεχνον, ὃ ὁποῖος φαίνεται δυνάμενος νὰ τύχῃ μεγαλυτέρας ἢ αὐτὸς ἀναγνωρίσεως παρὰ τῶν ἄλλων. Φθονεῖ ὁ δοξομανὴς ἐπιστήμων καὶ νεωτέρους τὴν ἡλικίαν, καὶ ἂν, βαθὺ γῆρας διανύων, εὐρίσκεται πρὸ τοῦ χείλους τοῦ τάφου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ ἄλλων δοξομανῶν, οἵτινες μετέρχονται ἄλλα ἔργα, περὶ πολιτικῶν, περὶ στρατιωτικῶν, περὶ ἐμπόρων, περὶ κληρικῶν κ.τ.λ.

Ὁ φιλόδοξος πάσχει *ψυχικὸν ὄγκον*. Ἐνταῦθα δὲ ἡ λέξις « ὄγκος » λαμβάνεται κατὰ τὴν ἀκραιφνῶς παθολογικὴν αὐτῆς σημασίαν, καθ' ὃν τρόπον λαμβάνεται καὶ ὅταν πρόκειται περὶ ὄγκου τοῦ ἐγκεφάλου, τοῦ ἥπατος καὶ ἄλλων σωματικῶν ὀργάνων¹. Εἰδικῶς δὲ περὶ τοῦ φιλοδόξου ἐπιστήμονος ἰσχύει τὸ τοῦ Παύλου² : « Ἡ γνῶσις φυσιοῖ, ἡ δὲ ἀγάπη οἰκοδομεῖ. Εἰ δέ τις δοκεῖ εἰδέναι τι, οὐδέποτε οὐδὲν ἔγνωκε, καθὼς δεῖ γινῶναι ». (Α' Κορινθ., η' 2). Ἡ ἠθικὴ τοῦ φιλοδόξου εἶναι ψευδὴς ἠθικὴ. Εἶναι δυνατόν νὰ πράττῃ οὗτος καὶ ὠφελίμους εἰς τὸ κοινὸν πράξεις, ἀλλὰ πάντοτε ὑπολογίζων τὸ ἀποτέλεσμα· πάντοτε προσδοκᾷ ὠφέλειάν τινα προσωπικὴν, ἀποβλέπει πάντοτε εἰς ἐπιτυχὲς δι' ἑαυτὸν ἀποτέλεσμα. Ἀλλ' ὅμως γνησίᾳ ἠθικῇ διδάσκει, ὅτι εἶναι προτιμότερον τὸ μηδὲν παρὰ ἀμοιβή. Ὁ LaRochefoucauld λέγει : « Τελεία ἀνδρεία εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν πράττει τις χωρὶς νὰ ὑπάρχουν μάρτυρες, ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο ἱκανὸς νὰ πράττῃ ἐνώπιον ὅλου τοῦ κόσμου ». Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ πάσης ἄλλης ἀρετῆς. Ὁ Χριστὸς (Ματθ. ζ') ἀπαιτεῖ νὰ ποιῶμεν τὴν ἐλεημοσύνην οὐχὶ ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ θεαθῆναι αὐτοῖς, μηδὲ νὰ σαλπίζωμεν αὐτήν,

1. Ἰδε Σ. Καλλιὰφα : α') Διάνοια, ἐπιστήμη καὶ ἠθικὴ προκοπή, 1944, σελ. 50 καὶ β') Περὶ τῆς Βουλῆσεως, 1940, σελ. 52.

2. Τὸ χωρίον τοῦτο εὗρομεν ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ V. Frankl, Homo Patiens, 1950, σελ. 96 - 97.

νὰ προσευχώμεθα δὲ ἐν τῷ κρυπτῷ καὶ οὐχὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις (συναγωγαῖς) καὶ ἐν ταῖς γωνίαις τῶν πλατειῶν ἐστῶτες καὶ πολυλογοῦντες, διὰ νὰ μᾶς βλέπουν οἱ ἄνθρωποι.

Ὁ φιλόδοξος κατέχεται ὑπὸ μεγάλης ὑπεροψίας. Αὕτη δὲ ἐξαφανίζει τὴν οὐσίαν τῆς ἀγαθῆς πράξεως. Ὁ Karl Jaspers ἐν τῷ βιβλίῳ αὐτοῦ «*Der Philosophische Glaube*» (Ἡ φιλοσοφικὴ πίστις), 1948, σελ. 49, λέγει τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ Παῦλος καὶ ὁ Αὐγουστίνος ἀντελαμβάνοντο, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δύναται νὰ εἶναι τῇ ἀληθείᾳ ἀγαθὸς ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος. Διατί δὲν εἶναι δυνατόν; Ἐὰν οὗτος πράττει τὸ ἀγαθόν, κατ' ἀνάγκην γινώσκει, ὅτι πράττει τὸ ἀγαθόν· ἀλλ' ἤδη αὐτὴ αὕτη ἡ γνῶσις εἶναι ἡ αὐθικανοποίησίς του καὶ μετ' αὐτῆς ἡ ὑπεροψία του. Ἄνευ αὐτοδιαλογισμοῦ οὐδεμία ἀνθρωπίνη ἀγαθότης, μετὰ δὲ αὐτοδιαλογισμοῦ οὐδεμία, ἀπηλλαγμένη ἐνοχῆς, καθαρὰ ἀγαθότης». Ἐν σελ. δὲ 64 τοῦ αὐτοῦ βιβλίου ἀναγινώσκουμεν τὰ ἀκόλουθα: «Ὁ κίνδυνος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ βεβαιότης περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅτι ἤδη εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι. Ἡ πίστις, ἐκ τῆς ὁποίας οὗτος ὁρμώμενος εὐρίσκει τὴν ὁδὸν τῆς δυνατότητός του, γίνεται τότε κτῆμα, τὸ ὅποιον κλείει τὴν ὁδὸν του εἴτε ὥς ὑπεροψία ἐξ ἠθικῆς αὐθικανοποιήσεως εἴτε ὥς ὑπερηφανία δι' ἔμφυτον ποιόν».

Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Αὐγουστίνου ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἄνθρωπός τις τῷ ὄντι ἀγαθός. Τοῦτο δὲ ρητῶς λέγεται ὑπὸ τοῦ Θεανθρώπου: «Τί με λέγεις ἀγαθόν; Οὐδεὶς ἀγαθός, εἰ μὴ εἰς ὁ Θεός» (Ματθαίου ιθ', 17). Ἀλλ' ἂν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος τῷ ὄντι ἀγαθός, ὅμως εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι *σχετικῶς* ἀγαθός. Ὁ δὲ βαθμὸς τῆς ἀγαθότητος εἶναι τόσῳ ἀνώτερος, ὅσῳ περισσότερον προσεγγίζει τις πρὸς τὸ ἀνέφικτον ἐκεῖνο ἰδεῶδες, ὅσῳ ὀλιγώτερον φιλόδοξος, ὅσῳ ὀλιγώτερον ὑπερόπτης εἶναι, ὅσῳ ὀλιγώτερον ἐπιδιώκει τὴν ἐπιδοκίμασίαν τῶν ἄλλων, ὅσῳ βαθύτερον συναισθάνεται τὴν ἐν τῷ βίῳ δρᾶσιν αὐτοῦ ὡς *θείαν* ἐντολήν. Εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἀξία ἀνθρώπου τινὸς ὡς *προσωπικότητος* εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὸ μέγεθος τῆς φιλοδοξίας του.

Ἡ ἀνωτέρα προσωπικότης εἶναι ἐχθρὰ πρὸς πᾶσαν δημαγωγίαν, οὐδέποτε πράττει ἐκ προκαταλήψεως, ἀποφεύγει δὲ νὰ ἐκφέρῃ κρίσιν περὶ τοῦ ἑτέρου, ἂν μὴ ἔχη λάβει τὴν περὶ τούτου ἐντολήν. Τὸν ἄνθρωπον, ὅστις βαδίζει σταθερῶς τὴν ὁδόν, ἥτις ἄγει εἰς ἀνωτέραν, πνευματικὴν, προσωπικότητα εἶναι δυνατόν νὰ διακρίνῃ τις καλῶς ἐκ τῆς σταθερῶς, ἀδιαλείπτως ἐπιδιωκομένης μειώσεως τῆς φιλοδοξίας. Ὁ ἀμερικανὸς φιλόσοφος Emerson (1803-1882) λέγει, ὅτι «ἡ (τὴν φήμην διαφυλάττουσα) ἱστορία ὁμοιάζει μὲ κοινοβούλιον, εἰς τὸ ὅποιον, ἐν ὅσῳ εἶναι τις νέος, θερμὰς καταβάλλει προσπάθειας, διὰ νὰ εἰσέλθῃ, ἵνα δυστυχῶς, ὅταν

πλέον ἔχῃ εἰσέλθῃ κατὰ τὴν ὥριμον ἡλικίαν, ἀδυνατῇ νὰ ἐξέλθῃ αὐτοῦ »¹.

Ὡς εἵπομεν ἤδη ἄνωτέρω, ὁ ἄνθρωπος ἔχει φύσει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀναγνωρίζωνται ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐπιτεύγματα του, ἐπομένως εἶναι φύσει μᾶλλον ἢ ἥττον φιλόδοξος. Ἀλλ' ἂν ἡ φιλοδοξία ὑπάρχῃ ἐξ ἀρχῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὑπάρχῃ ὡσαύτως ἐξ ἀρχῆς καὶ ἡ τάσις τῆς βαθμιαίας μειώσεώς αὐτῆς, καθ' ὅσον προχωρεῖ ἡ ἡλικία. Αἰσθητῶς δὲ μειοῦται αὕτη, ἂν ἡ ἀνάπτυξις βαίνῃ ὁμαλῶς, ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς ζωῆς, δηλαδή ἀπὸ τοῦ 35ου - 40ου ἔτους. Ὁ δὲ μεσήλιξ καὶ ὁ γέρον, μάλιστα δὲ οὗτος, ἂν διατηρῇ μεγάλην ζωτικότητα, ὅμως, ὡς εἵπομεν ἤδη ἄνωτέρω, καλούμενος δρᾷ ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ κοινοῦ, ἀποβλέπων οὐχὶ εἰς τὴν θορυβώδη ἐπιδοκιμασίαν τῶν ἄλλων, ἀλλὰ μᾶλλον ὑπακούων εἰς τὴν συνείδησίν του. Καὶ δέχεται τὰς τυχόν ἀποδιδομένας εἰς αὐτὸν τιμὰς καὶ ἀξιώματα ἔχων ὑπ' ὄψιν κυρίως, ὅτι οἱ νέοι βλέποντες τιμωμένους τοὺς ἐναρέτους εἶναι δυνατόν νὰ παρορμῶνται εἰς τὴν ἀρετήν. Ἀλλὰ καὶ αἶρει τὸν σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου ἡ ἀληθινὴ προσωπικότης καὶ παρέχει καὶ οὕτω λαμπρὰ διδάγματα. Εἰς ἐποχὰς δὲ λίαν ταραχώδεις, οἷα εἶναι ἡ ἰδική μας, συχνάκις μεγάλαι προσωπικότητες περιφρονοῦνται, διώκονται, ὑβρίζονται ἢ καὶ θανατοῦνται. Οὕτω δέ, διὰ τοῦ διωγμοῦ, διὰ τῶν μαρτυρίων, διὰ τῆς θανατώσεως προσδίδουν μέγα κῦρος εἰς τὰς πνευματικὰς ἀρχάς, τὰς ὁποίας ἐκπροσωποῦν.

Ἀπεκλείσαμεν τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος τὸν φιλόδοξον ὡς δυνάμενον νὰ ἐπιφέρῃ πολὺ μεγαλυτέρας βλάβας παρὰ ὠφελείας.

Ἀποκλείομεν ὡσαύτως καὶ τὸν φιλοχρήματον διὰ παρομοίους λόγους. Καὶ οὗτος, θέτων σκοπὸν τῆς ζωῆς μόνον τὴν ἀπόκτησιν χρήματος, εἶναι ἀνάξιος νὰ καλῇται « προσωπικότης ».

Δὲν εἶναι δὲ ἄξιος τοῦ ὀνόματος τῆς προσωπικότητος καὶ ὁ στερούμενος σταθερότητος, ὁ ἀλλάσων ἀκρίτως γνώμας, ὁ μὴ ἐρωτῶν, ἂν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο εἶναι ὀρθὸν ἢ μὴ ὀρθόν, ἀλλὰ προβαίνων εἰς πράξεις εἰκῇ καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀκούων τοῦτον ἢ ἐκεῖνον, ἀκολουθῶν τρόπον τινὰ τὴν μόδαν. Ἡ προσωπικότης δὲν εἶναι ἄνευ λόγου ἄκαμπτος, δὲν εἶναι ἰσχυρογνώμων· γνωρίζει, ὅτι ἡ ἰσχυρογνωμοσύνη εἶναι ἐλάττωμα καὶ ὅτι τοῦναντίον προτέρημα εἶναι νὰ ὑποβάλλῃ εἰς αὐστηρὸν ἔλεγχον τὰς ἰδικὰς τῆς γνώμας, ἂν δὲ εὗρίσκῃ αὐτὰς μὴ ὀρθὰς, τοῦναντίον δὲ ὀρθὰς τὰς γνώμας ἑτέρου, νὰ δέχεται αὐτὰς ἄνευ δισταγμοῦ. Ἀγωνίζεται ἡ γνησία προσωπικότης πρὸς ὀρθὴν λύσιν τῶν προβλημάτων αὐτῆς καὶ δέχεται εὐχαρίστως τὴν βοήθειαν τοῦ ἑτέρου. Πᾶν δὲ ἄλλοθεν προσληφθὲν συγχωνεύεται οὕτω μετὰ τῶν οἰκείων, ὥστε ἀποβαίνει καὶ αὐτὸ προσωπικὸν κτῆμα, ἐν ᾧ δὲν διακρίνεται ἡ καταγωγὴ αὐτοῦ.

1. Τὸ χωρίον τοῦτο ἐλάβομεν ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ Theodor Lessing, *Geschichte Als Sinngebung des Sinnlosen*, ἔκδ. 4η, 1927, σελ. 279.

Ἡθῃ καὶ ἔθιμα καὶ ἐν γένει ἀπαιτήσεις τῆς κοινωνίας δὲν γίνονται δεκτὰ ὑπὸ τῆς προσωπικότητος ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ ἀκολουθοῦν αὐτὰ οἱ πολλοί. Ὑποβάλλει αὐτὰ εἰς ἔλεγχον καὶ ἀκολουθεῖ πᾶν, ὅπερ εὐρίσκει ὁ νοῦς καὶ ἡ συνείδησις αὐτῆς ὀρθόν. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δέχεται νὰ καταπέσῃ εἰς μέλος μάζης, ὄχλου, ἐν τῷ ὁποίῳ χάνεται πᾶσα αὐτεπίγνωσις, χάνεται τὸ συναίσθημα τῆς προσωπικῆς εὐθύνης, χάνεται τὸ συναίσθημα τῆς ἀδελφосύνης, ἀναφαίνεται δὲ τρόπον τινὰ τὸ ἐνστικτον τῆς ἀγέλης. Γινώσκει ἡ γνησία προσωπικότης, ὅτι ἀληθινὴ μὲν κοινωνία εἶναι κατ' οὐσίαν κοινωνία προσώπων, ἅτινα ἔχουν ζωηρὸν τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης, τὸ ὁποῖον εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένον μὲ τὸ συναίσθημα, ὅτι τις εἶναι ἐλεύθερος. Μᾶζα δὲ ψιλὴ εἶναι ἀνελεύθερον ἄθροισμα ὄντων ἐστερημένων παντὸς προσωπικοῦ συναισθήματος εὐθύνης, πάσης πρωτοβουλίας. Μόνον δὲ κοινωνία ὑπευθύνων προσώπων εἶναι κοινωνία προοδευτικὴ καὶ ἀξία νὰ καλῇται ἀνθρωπίνη. Ἀνθρωπίνη δὲ κοινωνία εἶναι τι πολὺ ἀνώτερον κοινωνίας δούλων, κοινωνίας, οἷα εἶναι ἡ ἀγέλη ζώων. Ἀνθρωπίνη κοινωνία εἶναι τὸ δι' ἀγώνων προσωπικῶν ἀδιαλείπτως κατακτώμενον πεδῖον πραγματώσεως ἰδεῶν καὶ πραγματώσεως προσωπικοῦ πνεύματος. Διὰ δὲ τοῦτο πολλάκις ἡ προσωπικότης ἔρχεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς κρατοῦντα ἥθη καὶ ἔθιμα καὶ εἶναι δυνατόν ἀντ' αὐτῶν νὰ ὑποδεικνύῃ νέα ἀξιολογώτερα πράγματα.

Ἡ προσωπικότης σέβεται τοὺς νόμους τῆς πολιτείας. Εἶναι φύλαξ τῆς πολιτείας, δημιουργεῖ τοὺς νόμους καὶ ὑπακούει εἰς αὐτούς, οὐχὶ ἐπειδὴ ἐπιβάλλεται τοῦτο εἰς αὐτὴν ἔξωθεν — τοῦτο θὰ ἦτο παιδαριῶδες —, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀγαπᾷ περισσότερον τὴν τάξιν καὶ τὸν νόμον παρὰ τὴν ἰδιοτροπίαν τῆς στιγμῆς, τὴν ἀταξίαν καὶ τὴν ἀνομίαν. Ἐὰν δὲ ἤθελε κρίνει νόμον τινὰ ἄστοχον, ἐπιδιώκει μὲν τὴν μεταβολὴν αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ μέσων εἰρηνικῶν. Ἐν γένει ἡ ἀληθινὴ προσωπικότης δὲν θεωρεῖ ὡς τὸ ὕψιστον ἀγαθὸν καὶ ὡς σκοπὸν ὕψιστον τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου τὴν πολιτείαν. Ἀλλ' ὅμως θεωρεῖ αὐτὴν ὡς σημαντικώτατον μέσον προαγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου εἰς πολιτισμὸν καὶ ἐπιτεύξεως τοῦ τῷ ὄντι ὑψίστου σκοποῦ τῆς ζωῆς, τῆς ἀναπτύξεως δηλαδὴ αὐτοῦ εἰς προσωπικότητα πεπληρωμένην πνεύματος. Πολιτεῖαι δὲ εὐνοοῦσαι τὴν ἀνάπτυξιν τοιούτων προσωπικοτήτων εἶναι τῷ ὄντι προοδευτικαὶ καὶ ἀξiai σεβασμοῦ. Καὶ τοῦναντίον πολιτεῖαι τόσον αὐστηρῶς ὀργανωμέναι, ὥστε ἀβασανίστως νὰ καταπνίγεται πᾶν τὸ ἰδιάζον εἰς ἕκαστον τῶν πολιτῶν, ἐμποδίζουσιν τὴν ἀνάπτυξιν ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ καὶ περιπίπτουσιν εἰς παρακμὴν. Μόνον τὸ καταστρέφον πρέπει νὰ ἐκβάλλεται, οὐχὶ αἱ ἰδιαίτεραι ἐκάστου πολίτου δημιουργικαὶ ἱκανότητες, καὶ ἂν αὗται μετὰ λόγου καὶ δι' εἰρηνικῶν μέσων στρέφονται κατὰ τῶν νόμων τῆς πολιτείας. Τούτων δὲ τὴν μεταβολὴν οὐδέποτε ἡ προσωπικότης ἐπιδιώκει διὰ βιαίων ἀνατροπῶν καὶ καταστροφῶν. Ἡ προσωπικότης εἶναι δημιουργικὴ, οὐχὶ καταστρεπτικὴ.

Ἡ προσωπικότης τέλος φροντίζει καὶ περὶ τῆς ἀρτίας τοῦ σώματος ἀναπτύξεως καὶ τῆς διατηρήσεως αὐτοῦ ἐν ὑγείᾳ. Σωματικά, ψυχικά καὶ πνευματικά λειτουργία πρέπει νὰ ἀναπτύσσονται ἁρμονικῶς, ἵνα οὕτω προάγωνται ἀμοιβαίως. Τοῦτο, ὥς γνωστόν, ἐνόουν οἱ παλαιοὶ Ἕλληνες διὰ τῆς ρήσεως « καλὸς καὶ ἀγαθός. » τὴν ὁποίαν ὁ ρωμαῖος ποιητὴς Ἰουβενάλιος (Sat. X. 356) παρέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν ὥς ἀκολουθῶς : « Orandum est, ut sit mens sana in corpore sano », δηλαδή « εὐκταῖον εἶναι, ἵνα ὑπάρχῃ νοῦς ὑγιὴς ἐν σώματι ὑγιεῖ ». Ἡ ρῆσις δὲ αὕτη, παραλειπομένης τῆς φράσεως « orandum est », λέγεται συνήθως ἐν παρανοήσει ὥς ἀκολουθῶς : « νοῦς ὑγιὴς ἐν σώματι ὑγιεῖ ». Οὕτω δὲ αὕτη, ὥς εἶναι εὐνόητον ἐκ τῶν λεχθέντων, δὲν λέγει ὀρθά· διότι ὑπῆρξαν ἄνθρωποι ἔχοντες σῶμα μὲν ἀσθενικώτατον, νοῦν δὲ ὑγιέστατον, π.χ. ὁ Σπινώζας, ὁ Βολταῖρος, ὁ Κοραῖς, ὁ Σπένσερ καὶ ἄλλοι· καὶ τοῦναντίον πολλοὶ ἄνθρωποι ἔχοντες σῶμα ὑγιὲς καὶ ρωμαλέον δὲν διακρίνονται ἐπὶ διανοητικῇ δυνάμει. Ἀλλ' ὀρθῶς ἐλέχθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἰουβενάλιου, ὅτι εὐκταῖον εἶναι νὰ ἐπιδιώκωμεν ἀμφοτέρω, καὶ νοῦν ὑγιᾶ καὶ σῶμα ὑγιές.

Καὶ τώρα εἶναι δυνατόν συνοψίζοντες νὰ δώσωμεν τὸν ὅρισμόν τῆς ἐννοίας τῆς προσωπικότητος : Προσωπικότης εἶναι πρόσωπον, τὸ ὁποῖον ἀδιαλείπτως τείνει νὰ ἀναπτύσσεται ὁργανικῶς καθ' ὠρισμένην κατεύθυνσιν συμφώνως πρὸς ἀξιώματα εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀρτιωτέραν ψυχοσωματικὴν ὁλότητα. Ἀποκτιῶσα σὺν τῷ χρόνῳ σαφεστέραν ἐπίγνωσιν ἑαυτῆς, ἔχουσα ζωηρὰν τὴν ἠθικὴν συνείδησιν καὶ τὸ συναίσθημα τῆς εὐθύνης θεωρεῖ τὴν ζωὴν ὡς θεῖαν ἐντολὴν καὶ δοᾷ κατὰ τὸν ἰδιάζοντα μὲν εἰς αὐτὴν τρόπον, ἀλλ' ἀποβλέπουσα εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ γενικοῦ ἀγαθοῦ. Ἐν τῇ προσωπικότητι δὲν ἄρχουν αἱ ἐγωϊστικαὶ ὁρμαί, ἀλλ' αὗται κατευθύνονται ὑπὸ τοῦ ἐν αὐτῇ πνεύματος. Ἡ προσωπικότης ὑποβάλλει εἰς ἔλεγχον τὰς ἐξωθεν ἐπιδράσεις, οὐδὲν δέχεται εἰκῇ καὶ ὥς ἔτυχεν, ἀνεξελέγκτως, προσπαθεῖ δὲ νὰ εἶναι ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τοῦ πάθους τῆς φιλοδοξίας, τῆς ὑπεροψίας, τῆς φιλοχρηματίας κ.λ.π.

Ἐὰν θελήσωμεν νὰ διευκρινήσωμεν διὰ συγκεκριμένων παραδειγμάτων τὸν ὅρισμόν τοῦτον, νομίζομεν, ὅτι ἐκ πολλῶν ἄριστα εἶναι ὁ βίος τοῦ Θεανθρώπου, ὁ βίος τοῦ Σωκράτους καὶ ἐκ τῶν νεωτάτων χρόνων ὁ βίος τοῦ Ἰνδοῦ Gandhi. Ἐν τῇ προσωπικότητι τοῦ Χριστοῦ συνεχωνεύθη ὁ μωσαϊκὸς νόμος, δηλαδή αἱ ἠθικαὶ ἀπαιτήσεις τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους, καὶ τὸ διέπον γενικῶς τοὺς λαοὺς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας πνεῦμα μὲ τὰ θεόθεν δεδομένα πνευματικὰ αὐτοῦ χαρίσματα εἰς ὅλως ἰδιάζουσαν ὁλότητα σαφέστατα διακρινομένην ἀπὸ τὸ κοινόν. Ὑπακούων εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθεῖσαν εἰς Αὐτὸν ἐντολήν, συναισθανόμενος ἑαυτὸν ὑπεύθυνον πρὸς Αὐτὸν καὶ τηρήσας τὸν μωσαϊκὸν νόμον, δηλαδή οὐδέποτε οὐδένα βλάψας Ἰουδαῖον, ὅμως ἠῤῥυνεν ἔπειτα αὐτὸν οὕτως, ὥστε νέον ἠθικὸν νόμον ἐδημιούργησε περι-

λαμβάνοντα πάντας τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἐπὶ τῆς Γῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἀκριβῶς δὲ τὸ μέγεθος τῆς διαφορᾶς, μάλιστα δὲ τῆς ἀντιθέσεως τῆς προσωπικότητος Αὐτοῦ πρὸς τὰ παραδεδεγμένα ὑπὸ μεγάλου μέρους τῆς κοινωνίας, ἐν ᾗ ἐγεννήθη, ὑπῆρξε τὸ αἷτιον τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ· διότι ἡ Ἰουδαϊκὴ κοινωνία δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι τὸ ἰδιάζον εἰς τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ μόνον τοῦτο περιελάμβανε καὶ τὸ κοινὸν εἰς πάντας τοὺς Ἰουδαίους.

Ὡς θεϊαν ἐντολὴν ἀντελαμβάνετο τὴν ἀκαταπόνητον κοινωφελῇ δρᾶσιν αὐτοῦ, ἐξ ἧς προῆλθεν ὀξεῖα ἀντίθεσις πρὸς πολλούς, καὶ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Γκάντη καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἀλλὰ — θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ ἐρωτήσῃ τις — εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδίδεται ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος εἰς περισσότερα τῶν ὀλίγων καταφανῶς ὑπερόχων καὶ ἀξίων αὐτῆς προσώπων; Ἡ ἀπόκρισις εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἡ ἀκόλουθος: Ἡ κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν τεθεῖσα προσωπικότης εἶναι τῷ ὄντι ἰδέα, ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ κατευθύνῃ τὴν ζωὴν παντὸς ἀνθρώπου. Τὴν ἰδέαν ταύτην οὐδεὶς ἀνθρώπος εἶναι δυνατόν νὰ πραγματώσῃ ἀπολύτως, ἀλλὰ πᾶς τις δύναται νὰ διανύῃ τμημὰ τι τῆς ὁδοῦ, ἣτις ὀδηγεῖ εἰς αὐτήν. Πᾶς τις δύναται σὺν τῷ χρόνῳ νὰ γίνεται ἀξιώτερος τοῦ ὀνόματος τῆς προσωπικότητος. « Ἡ αὐτονομία, ἡ ὑπακοή εἰς τὴν συνείδησιν, εἰς τὸ συναίσθημα τῆς κλήσεως, τοῦ ἰδιαιτέρου ἐν μέρει προορισμοῦ κ.λ.π. δὲν εἶναι τὸ προνόμιον τῶν μεγάλων προσωπικοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν μικρῶν μέχρι τοῦ μεγέθους ἐνὸς δωδεκάτου· ἐλαττωμένου ὅμως βέβαια τοῦ μεγέθους, γίνεται τὸ προνόμιον τοῦτο μᾶλλον περικεκαλυμμένον, μᾶλλον ἀσυνείδητον » κ.τ.λ.¹.

Τὸ νὰ γίνῃ τις προσωπικότης δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτον προνόμιον τῆς μεγαλοφυΐας. Εἶναι μάλιστα δυνατόν νὰ εἶναί τις μονομερῶς μεγαλοφυῆς π.χ. στρατηγός, ἐπιστήμων, λογοτέχνης, ἐν γένει καλλιτέχνης, βιομήχανος κ.λ.π., χωρὶς νὰ εἶναι ἄξιος νὰ ὀνομασθῇ προσωπικότης. Ὅτι βεβαίως πλείστοι μεγαλοφυεῖς εἶναι ἅμα καὶ μεγάλαι προσωπικότητες, οὐδόλως ἀμφισβητοῦμεν. Ἀλλ' εἶναι ὀρθὸν καὶ δίκαιον νὰ ὀνομασθῇ προσωπικότης καὶ ἀπλοῦς ἐργάτης, π.χ. ὁδοκαθαριστής, ἂν οὗτος ἐπιτελῇ τὸ καθήκον αὐτοῦ ὁρμώμενος ἐκ τῆς πίστεως, ὅτι ἐτάχθη εἰς αὐτὸ χάριν τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, ἣτις εἶναι ἀναγκαία εἰς τὴν πρόοδον τῆς πολιτείας, καὶ ἂν ἐπιτελῇ ἐποφελῶς διὰ τὴν κοινωνίαν καὶ πάντα τὰ ἄλλα καθήκοντα αὐτοῦ.

Ἀλλὰ πολὺ σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἀκόλουθον ἐρώτημα: εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς ἡ ἀνάπτυξις τοῦ παιδὸς εἰς προσωπικότητα, νοουμένην, ὥς ἡμεῖς ἐξεθέσαμεν; Εἶναι δὲ λίαν εὐλογον τὸ ἐρώτημα τοῦτο· διότι ἡ ἀνάπτυξις εἰς προσωπικότητα γίνεται ἔκδηλος ἐν τῇ μετασχολικῇ ζωῇ.

1. C. Jung, Wirklichkeit der Seele, 1934, σελ. 184 καὶ 195.

ὁρμᾶται δὲ αὕτη ἐκ καταβολῶν, αἵτινες κατ' ἀρχὰς μὲν εἶναι σκοτειναὶ καὶ λίαν δυσδιάγνωστοι, βαθμηδὸν δὲ καὶ κατ' ὀλίγον διὰ τῶν ἔργων ἡμῶν ἔρχονται εἰς φῶς. Διὰ τῶν πράξεων, αἵτινες συντελοῦνται ὑφ' ἡμῶν καὶ δὴ ἐκείνων, αἵτινες συντελοῦνται ἐν τῷ μέσῳ μεγάλων τοῦ βίου δυσχερειῶν, γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ σαφέστερον, ὅποιοί τινες εἴμεθα. « Κατ' ἀρχὰς οὐδόλως γινώσκομεν, τίνας πράξεις ἢ ἐγκλήματα, τίνα μοῖραν, τί ἀγαθὸν καὶ τί κακὸν περιέχομεν ἐντὸς ἡμῶν, βραδύτερον δέ, μόνον κατὰ τὸ φθινόπωρον τῆς ζωῆς ἡμῶν, θὰ δείξωμεν, τί ἔχει παραγάγει τὸ ἔαρ, καὶ ἔτι βραδύτερον ἢ ἑσπέρα τῆς ζωῆς θὰ καταδείξῃ, τί ἤρchiζε νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἡ πρωΐα » ¹.

Ὅθεν προσωπικότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναί τις κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν. Τοῦτο εἶναι ἀληθές. Ἀλλ' ὅμως κατὰ τὴν βρεφικὴν, κατὰ τὴν νηπιακὴν, κατὰ τὴν παιδικὴν καὶ κατὰ τὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν, μάλιστα δὲ κατὰ τὴν βρεφικὴν καὶ τὴν νηπιακὴν ², τίθενται τὰ θεμέλια ὀρθῆς ἢ μὴ ὀρθῆς ἀναπτύξεως εἰς προσωπικότητα. Καλὴ ἀγωγή κατὰ τὰ πρῶτα τῆς ζωῆς ἔτη διευκολύνει σημαντικῶς τὴν κατόπιν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ ἐνηλίκου καὶ τοῦ γέροντος ἐκδήλωσιν ἰδιοτήτων, αἵτινες παρέχουν τὸ δικαίωμα νὰ κληθῇ τις προσωπικότης. Καὶ τοῦναντίον κακὴ ἀγωγή εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ ἐν μέρει ἢ καὶ ὅλως τὴν ἐμφάνισιν τοιούτων ἰδιοτήτων.

Διὰ ταῦτα γενικὸς σκοπὸς τῆς ἀγωγῆς πρέπει νὰ τεθῇ τοιαύτη τοῦ παιδὸς ἀνάπτυξις, ὥστε οὗτος βραδύτερον νὰ γίνεται σὺν τῷ χρόνῳ ἀξιώτερος τοῦ ὀνόματος « προσωπικότης ».

Ὁ γενικὸς οὗτος σκοπὸς ἰσχύει καὶ περὶ τῆς ἀγωγῆς τοῦ ἑτέρου καὶ περὶ τῆς αὐτοαγωγῆς. Ἰσχύει ὡσαύτως καὶ περὶ πάσης ἡλικίας ἀπὸ τῆς νηπιακῆς μέχρι καὶ τῆς γεροντικῆς. Ἐκ τοῦ γενικοῦ δὲ τούτου σκοποῦ ὁρμώμενοι εἶναι δυνατόν νὰ θέτωμεν ὀρθῶς καὶ νὰ ἐπεξεργαζώμεθα ὀρθῶς ἐν λεπτομερείᾳ πάντα εἰδικὸν σκοπὸν, π.χ. ἐπαγγελματικόν τινα σκοπὸν, τὸν σκοπὸν τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου, τὸν σκοπὸν τοῦ προγράμματος καὶ τὴν μέθοδον διδασκαλίας πάντων τῶν μαθημάτων ἢ ἐνὸς μαθήματος σχολείου τινὸς ἢ τάξεώς τινος κ.λ.π.

Ἐρευνῶντες τὰ κατὰ τὴν ἔννοιαν τῆς προσωπικότητος εὑρομεν οὐσιώδη αὐτῆς γνωρίσματα ἄγρυπνον ἠθικὴν συνείδησιν, ζωηρὸν συναίσθημα εὐθύνης, ἀντίληψιν τῆς ζωῆς ὡς θείας ἐντολῆς, αὐτονομίαν, πλήρωσιν τῶν ἐκ τῶν ἐγωϊστικῶν ὁρμῶν ἐπιθυμιῶν κατὰ πνευματικὰς ἀρχὰς, ὥστε μηδέποτε αὕτη νὰ ἀποβαίνη ἐπιβλαβὴς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἀδιάλειπτον κατὰ πλάτος καὶ κατὰ βάθος ἀνάπτυξιν εἰς ὅσον τὸ δυνατόν ἀρτιωτάτην ψυχοσωματικὴν ὁλότητα κ.τ.λ.

1. C. Jung, Wirklichkeit der Seele, σελ. 187.

2. Ἴδε Σ. Καλλιὰφα, Τὰ πρῶτα πέντε παιδικὰ ἔτη, ἔκδ. β', 1956.

Πάντα ταῦτα μαρτυροῦν, ὅτι ἡ γνησία προσωπικότης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ὑλόφρονα περὶ τῆς ζωῆς ἀντίληψιν, ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀσπάζεται τὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται μόνον ἐκ τῶν βιολογικῶν ὁρμῶν καὶ ὅτι ἡ ζωὴ αὐτοῦ σκοπὸν ἀποκλειστικὸν ἔχει τὴν πλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶν, αἵτινες πηγάζουν ἐκ τῶν ὁρμῶν. Τῆς γνησίας προσωπικότητος ἡ περὶ τῆς ζωῆς ἀντίληψις καθ' ἡμᾶς εἶναι πνευματοκρατική. Ἀποδέχεται δηλαδὴ αὕτη, ὅτι παρὰ τὴν ὕλην καὶ τὰς ὁρμὰς ὑπάρχει τι ἄνωτερον, μὴ ὑλικόν, ἔργον τοῦ ὁποίου εἶναι κατεύθυνσις αὐτῶν τοιαύτη, ὥστε αἱ ἐκδηλώσεις νὰ ἀποβαίνουν ὠφέλιμοι πρὸς τε τὸ ἐπὶ μέρους πρόσωπον καὶ πρὸς τὴν κοινωνίαν. Τὸ αὐτὸν τοῦτο τί καλοῦμεν πνεῦμα, ὁρισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ ὁποίου ἔχομεν δώσει ἐν τῷ βιβλίῳ ἡμῶν « Ὑλισμὸς καὶ σύγχρονος βιολογία καὶ ψυχολογία ». Τὸ πνεῦμα εἶναι ἡ ἀνωτάτη πτυχὴ τῆς ψυχοσωματικῆς ὁλότητος, ἣτις καλεῖται πρόσωπον, ἄνθρωπος.

Τοιαύτην περὶ τῆς ζωῆς ἀντίληψιν ὀφείλει σήμερον νὰ ἔχη, ὡς νομίζομεν, ὁ παιδαγωγὸν. Διότι αὕτη εἶναι ἡ ἐπιστημονικῶς ὀρθή.

Τρεῖς εἶναι αἱ θεμελιώδεις ἐμπειρικαὶ ἐπιστῆμαι, ἐκ τῶν ὁποίων ἀφορμῶνται αἱ λοιπαὶ καὶ ἐκ τῶν γενικωτέρων διδαγμάτων τῶν ὁποίων ὀφείλει νὰ ἀφορμᾶται ἡ Φιλοσοφία, ἂν θέλῃ νὰ εἶναι κατὰ πάντα ἐπιστημονική : ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Χημεία ὁμοῦ λαμβανόμεναι, ἡ Βιολογία καὶ ἡ Ψυχολογία. Ἡ Μαθηματικὴ εἶναι γενικὴ ἐπιστήμη, ἣτις ἐξετάζει τὰς ποσοτικὰς σχέσεις τῶν πραγμάτων.

Ἐκ τούτων ἡ Βιολογία, πρὸ πάντων ἀφ' ὅτου περὶ τὸ τέλος τῆς 19ης ἐκατονταετηρίδος μέθοδον ἐρεῦνης κυρίαν ἔθηκε τὸ πείραμα, καὶ ἡ Ψυχολογία πρὸς τελικὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐμπειρικῶν φαινομένων, τὰ ὅποια ἐρευνοῦν, θεωροῦν ἀναγκαίαν τὴν παραδοχὴν αὐτοῦ παράγοντος παρὰ τὴν ὕλην, ἐκείνη μὲν τῆς ἐντελεχείας, αὕτη δέ, δηλαδὴ ἡ Ψυχολογία, μετὰ τῆς ἐντελεχείας καὶ ψυχῆς, ἥς παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ ἀνωτάτη πτυχὴ εἶναι τὸ πνεῦμα.

Οἱ Νόμοι τῆς Μηχανικῆς, ὡς οὗτοι διευπλώθησαν ὑπὸ τοῦ Νεύτωνος καὶ τῶν μετ' αὐτόν, ἐξαρκοῦν αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς μόνον πρὸς ἐρμηνείαν τῶν φαινομένων τῆς ἀβίου ὕλης. Ἀλλὰ πολλοὶ μὲν τῶν ἐκπροσώπων τῆς νεωτέρας Φυσικῆς, τῆς ἀπὸ Planck δηλαδὴ καὶ ἐφεξῆς, ἀμφισβητοῦν τὸ κῦρος αὐτῶν καὶ περὶ πάντων τῶν φαινομένων τῆς ἀβίου φύσεως, πολλοὶ δὲ μόνον περὶ τῶν ἐν τῷ μικροκόσμῳ συμβαινόντων καὶ δὴ καὶ περὶ τούτων οὐχὶ ἄνευ ἐπιφυλάξεων. Τὸ ζήτημα δὲν φαίνεται ὁριστικῶς λελυμένον¹. Βέβαιον εἶναι δυνατόν νὰ θεωρῇται, ὅτι τὰ διδάγματα τῆς νεωτέρας Βιολογίας καὶ τῆς νεωτέρας Ψυχολογίας ἀναιροῦν τὴν θεωρίαν τοῦ ὕλισμοῦ ὡς θεωρίαν δυνα-

1. Ἴδε τὴν μελέτην ἡμῶν : Περὶ Ψυχολογικῶν Νόμων, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τοῦ ἔτους 1955 - 1956.

μένην νὰ ἐρμηνεύῃ ὅλην τὴν ἐμπειρίαν, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἀναιροῦν αὐτὴν ὡς θεωρίαν μεταφυσικὴν. Ἄν δὲ ἡ φιλοσοφία εἶναι δυνατόν νὰ φέρῃ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα μόνον, ἐὰν παρὰ τὰς κατ' ἐνόρασιν ἐπινοίας τοῦ φιλοσοφοῦντος λαμβάνῃ πρὸς ὀφθαλμῶν καὶ τὰ ἐρευνήματα τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, τότε ἐπιτρέπεται σήμερον νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ ὕλισμός ἐν γένει εἶναι θεωρία νεκρά. Κορυφαῖοι τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν ἐκπρόσωποι, ἐξ αὐτῶν καί, ὡς εἰκός, ἐξ ἐμφύτου φιλοσοφικῆς διαθέσεως ὁρμηθέντες εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ζωὴν τὰ σπουδαιότατα τῆς ζωῆς προβλήματα, δηλαδή ἐν γένει τὰ φιλοσοφικὰ καὶ δὴ ἰδίᾳ τὰ μεταφυσικά¹, τὸ περὶ ψυχῆς, τὸ περὶ ἀθανασίας, τὸ περὶ Θεοῦ, καὶ προσάγουν ὑπὲρ τῆς θετικῆς αὐτῶν λύσεως ἀξίας λόγου, κατ' ἐπαγωγὴν ἀποδείξεις ἢ ἐνδείξεις.

Οὕτως ἡ σύγχρονος ἐπιστημονικὴ Φιλοσοφία ἐπιτρέπει εἰς τὸ θυμικόν, δηλαδή εἰς τὴν βαθυτάτην, τὴν πρώτην, πηγὴν τῶν εὐγενεστάτων συναισθημάτων νὰ συμπληρώνῃ τὰς περὶ τῶν μεταφυσικῶν προβλημάτων ἐπιστημονικὰς ἐνδείξεις καὶ νὰ προάγῃ εἰς ἕλλογον καὶ σταθερὰν ἀδίστακτον ἀποδοχὴν θετικῆς αὐτῶν λύσεως.

Οὕτως ἔχουσι τὰ πράγματα σήμερον παρὰ κορυφαίοις τῆς ἐπιστήμης ἐκπροσώποις. Ἄν δὲ ὑπάρχῃ εἰσέτι μέγας ἀριθμὸς ὕλιστῶν, τοῦτο ἐρμηνεύεται ἐκ τούτου, ὅτι, ἵνα γίνουν εὐρέως γνωστὰ διδάγματα νεώτερα περὶ τῶν μεγάλων τῆς ζωῆς προβλημάτων, ἀπαιτεῖται χρόνος μακρός, δεκαετία πολλά.

Ἐπανερχόμενοι νῦν εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἀγωγῆς προσθέτομεν, ὅτι θὰ ἦτο ἀνυπολόγιστος ἡ ὠφέλεια, ἂν οἱ καθ' οἷονδῆποτε τρόπον ἀσκοῦντες ἐπιρροὴν ἐπὶ τῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας, δηλαδή ὅχι μόνον οἱ κατ' ἐπάγγελμα παιδαγωγοῦντες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνευ προθέσεως, οἷοι εἶναι οἱ πολιτικοὶ ἡγέται καὶ πάντες οἱ ἄλλοι ἡγέται, ἥθελον γνωρίσει καλῶς τὰ διδάγματα τῆς συγχρόνου ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας καὶ οὕτως ἥθελον ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τοῦ ὕλισμοῦ. Ἡθελον κατὰ πολὺ βελτιώσῃ οὗτοι πνευματικῶς τὴν ζωὴν αὐτῶν, ἥθελον προσεγγίξῃ αἰὲν περισσότερον εἰς τὴν ἰδέαν τῆς προσωπικότητος καὶ οὕτως ἡ ἐπὶ τῆς νεολαίας ἐπίδρασις θὰ ἀπέβαινε λίαν εὐεργετική.

Δὲν κρίνομεν ὀρθὸν νὰ προβῶμεν ἐνταῦθα εἰς ἀναίρεσιν τοῦ ὕλισμοῦ καὶ θεμελίωσιν πνευματοκρατικῆς ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς· διότι εἰς πολλὰ δημοσιεύματα πραγματευόμεθα περὶ τοῦ ζητήματος τούτου καὶ θὰ ἦτο ἄτοπον νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα τὰ ἐν αὐτοῖς λεγόμενα. Εἶναι δὲ τὰ δημοσιεύματα ἡμῶν ταῦτα τὰ ἀκόλουθα :

1. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ γενετῆς μεταφυσικὸς εἴτε ἐγγράμματος εἶναι εἴτε ἀγράμματος καὶ παραμένει διὰ βίου τοιοῦτος, λέγει ὁ H. Driesch ἐν Metaphysik, 1924, σελ. 10.

- 1) Σῶμα καὶ ψυχὴ, ὕλη καὶ πνεῦμα, 1929.
- 2) Περὶ τῆς Βουλῆσεως, 1940.
- 3) Διάνοια, ἐπιστήμη καὶ ἠθικὴ προκοπή, 1940.
- 4) Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα, 1951.
- 5) Ὑλισμὸς καὶ σύγχρονος Βιολογία καὶ Ψυχολογία, 1952.
- 6) Περὶ ψυχολογικῶν νόμων, μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τῇ ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1955-56.
- 7) Τὸ πρόβλημα τῆς ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ ἡ νεωτέρα θεωρία περὶ Ζωτικῆς Ἀρχῆς, μελέτη δημοσιευθεῖσα ἐν τοῖς ἐναισίμοις ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παποδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, 1931.
- 8) Θεμελιώδη προβλήματα τῆς Ψυχολογίας, ὑπὸ H. Driesch. Μετάφρ. ἐκ τῆς Γερμανικῆς, 1928.